

ДЗВОНИ

Анатолій Дімаров

Третю ніч мені сниться Максим. Сниться таким безжурно-веселим, яким ніколи не був у житті. Товсті, добрі губи складені в усміх, усміхом сяє все його довговиде лице.

Йде назустріч, розставляє для обіймів руки. Розставляє так широко, наче разом зі мною збирається обхопити всю землю:

— Здоров, друзяко!

А перед цим він мені подзвонив. З такої далекої відстані, що сонячне світло меркне, поки туди долетить. А голос же його лунав так, наче він був у сусідній кімнаті.

— Як там Дінулька?

— Максиме! — закричав я щосили в рурку. Й одразу ж заплакав. — Ти мене чуєш, Максиме?

В рурці несамовито тріщало, в рурці завивало, рипіло, досі гаряча, як жар, вона починала дихати холодом — вся на світі пільма гускла в тій рурці.

— Максиме!.. Максиме!.. — кричу у відчаї, а Максим уже зник у космічній безмежжі, і годі його догукатись...

І я прокидаюсь нарешті — весь у сльозах.

І

Скільки минуло з тих пір, як ми його поховали?

Зима, сірий день, побляклі сніги. Чорні дерева, вишикувані в журній своїй варті. Омиті печальними мелодіями, що день у день хлюпають у них, вони, здається, закам'яніли навіки і навіть улітку стоятимуть безлисті, оголені. І наша похоронна процесія, що сумною ниткою тягнеться за домовиною: сніг по коліна, не ступиш ні вправо, ні вліво. Попереду, з дочкою й невісткою, Діна. Одягнені в чорне, вони схожі на трьох сестер-черниць, які уже не чекають од цього світу нічого, крім печалі й сліз. Ідуть, спотикаючись, ідуть, застигли, без плачу, без ридань, і довкола розсіяне сіреньке світло меркне над ними.

Далі тупцюємо ми, його друзі. Найближчі його друзі, бо в Максима в друзях ходило чи не все наше місто. Але найближчими, нерозлучними друзями були тільки ми: три "собацюри", "свині" і "пси".

Василь іде попереду, він завжди ходив тільки попереду, з його вуст завжди зривалася фраза: "Ось я вас поведу..." Він і зараз нас веде за собою, затисши під пахвою керівну шапку з заморських якихось смушків, а його сива чуприна, кучерява й густа, зливається кольором із снігом. Василь іде з таким виглядом, наче й оцей похорон влаштовано заради нього.

За ним слід у слід ступає Петро, і в смоляній чуприні його не знайти жодної сивої волосини. Дивовижний феномен: людині за шістдесят, а чуб як у двадцятилітнього — стирчить щіткою, мов намагнічений. Ми довго мали підозру, що він фарбується. Одного разу, літ десять тому, спробували одмити йому волосся. Були на рибалці, як завжди,

вчотирьох, і за традиційною юшкою Василь, примруживши око, лінкувато сказав: "Фарбується". Петро одразу ж скипів: "Докажи!" Василь непоквапом звівся (він усе робив тільки непоквапом), пішов до човна. Повернувся, несучи в одній руці каністру, а в другій — ганчірку: "Ану нахилийся!" І Петро, сердито поблискуючи чорними жаринами очей, нагнув свою голову.

Ми лазили рачки, ми вили од сміху, дивлячись, як Василь шмарує Петрову голову. Величезною ганчіркою, щедро поливаючи її бензином. Ганчірка лишилась такою ж чистою, як і була, а Петрова чуприна стала іще чорнішою. І хоч Василь, який ніколи не зізнавався в поразці, заявив, що це він, мабуть, фарбу дістав таку закордонну — і бензин не бере, ми відтоді повірили, що Петро таки не фарбується.

Мені й зараз здається, що від Петрової чуприни тхне бензином...

Ловлю себе на думці, що негоже зараз, у сумні ці хвилини, згадувати про такі речі. Я ж щиро тужу за Максимом, мені й досі не віриться, що він не йде поруч із нами, а лежить, застиглий, в отому жахливому ящику, що його називають труною, що за півгодини Максима опустять до ями. В одвічну пітьму й непорушність. І ніщо, — чуєте, ніщо! — не існуватиме більше для нього. Навіть ми, його друзі. Навіть Дінулька і діти.

Але що маю робити, коли зараз зима і лиса голова моя мерзне нещадно? Не смію надіти шапку, несучи її під пахвою, як Василь, і не можу щохвилини про неї не згадувати.

Я захворію, обов'язково захворію. Наперед уже знаю. Шкіра на моїй голові уже, мабуть, посиніла, бо холодний обруч болісно стягує череп, а зашпори заходять, здається, в мозок. Але я і не подумаю одягти шапку, бо що мої оці зашпори і хвороба, яка напевно чекає мене, поруч з Максимовою смертю!

II

Коли б хто навмисне міняв декорації, він би краще не вигадав.

Такий же сірий, безрадісний день, і ті ж побляклі сніги. Сіреньке світло довкола, що гасить усі обриси: дерева стоять мов у тумані, і всі стрічні люди наче виринають із туману. Непривітно, холодно, сиро. І над усією застоюною сирістю, над людьми, понад деревами, будинками, машинами луна сумне бемкання. Хтось б'є в той самий дзвін, що на дзвіниці Володимирського собору, з такою безнадією, такою приреченістю, наче ховає весь світ.

"Бем!.. Бем!.." — лине над головами.

І мені здається, що ми заново ховаємо Максима. Бачу знову труну і застигле обличчя Максимове, бачу так виразно, наче час одкрутився на два роки назад і я знову стою на кладовищі. Відчуваю навіть, як мерзне голова, хоч я цього разу в шапці, а не простоволосий.

А дзвін бемкає й бемкає, дзвін наздоганяє мене навіть тут, серед парку, і я не знаю, куди від нього подітися.

Навіть удома, коли повернувся з прогулянки (яка там прогулянка, краще б і не виходив!), навіть у квартирі з щільно зачиненими вікнами продовжує лунати цей дзвін. Він лунає в мене всередині, там наче хтось розгойдує чорного дзвона і б'є, б'є безугавно.

Весь день ходжу як пропащий. Налаяв зопалу сина, посварився з дружиною, все мене дратувало, не знаходив собі місця. Вже підвечір одягнувся і вийшов знову надвір, в аптеку, по ліки. Замовлені ще вчора звечора. Не мені — для моєї дружини, яка на мене й не гляне.

Довкола залягли сутінки, під ногами чавкотів брудний сніг. Люди квапилися додому: в тепло, під затишне світло. А біля гастроному, де продавалася горілка, товклося кілька п'яничок. Вони виділялися серед перехожих позованим, запущеним виглядом, отим невидимим брудом, що його не відмити жодним миючим засобом. Кожен немов щойно вибрався з металевого контейнера, що в нього зносять сміття, і, навіть не обтрусившись як слід, прибіг сюди, боячись запізнитися. Вони вже давно, мабуть, тут стоять, байдужі до всього на світі, навіть один до одного, окрім дверей, що ведуть у відділ спиртного. Оживали тільки тоді, як одчинялися ті двері, підсвідомо подавшись уперед, — так голодні собаки годинами стоять під дверима їдальні, чекаючи, поки хтось винесе кістку.

Але навіть серед них, що давно уже втратили подобу людську, навіть серед них виділялася постать, найближча до дверей.

Скільки років було цьому чоловікові: тридцять, сорок, п'ятдесят — важко зараз сказати. Опухле синюшне обличчя, брудна щетина якогось невиразного кольору: ні руда, ні чорна, ні сива, скоріше — сіра. Подерте кашне на худій шиї, і страшенно пом'ятий піджак замість пальта, підперезаний новим-новісіньким брезентовим паском, що їх носять пожежники. Де дістав чоловік отой пасок і чому його досі не пропив, було, мабуть, найбільшою його таємницею. Такі ж пом'яті штани, обтріпані знизу, і зношені, без шнурків, черевики, що їх без жалю викидають на смітник. Чоловік весь час тремтів, його запалені очі неспокійно обмацували кожного, хто проходив мимо, він наче надіявся, що ось-ось хтось помітить його і зупиниться, але люди намагались якомога швидше його оминати, обходячи так, як обходять калюжі, в які можна, підсковзнувшись, упасти.

Я теж став його подалі обходити, та не встиг обійти, як з-за рогу будинку, назустріч мені, вискочив ще один. Я спершу помітив, що він абсолютно роздягнений, у домашніх капцях і білій сорочці, так наче зараз було літо, а не зима. А потім, коли він підбіг ближче, роздивився обличчя його. Зовсім молоде, з скляними, якимись божевільними очима. Молодик пробіг мимо, штовхнувши мене й не помітивши навіть: вся його увага була зосереджена на дверях горілчаного відділу. А слідом за ним гналася простоволоса, теж лише в кофті, жінка. Гналася й гукала щосили:

— Вернися!.. Вернися!..

Спершу подумав, що то дружина. Тільки ні: сиве волосся і в болісних зморшках обличчя.

— Вернися!!!

Наздогнала перед дверима, вхопила за руку. Він виривався, а вона тягла його щосили назад.

П'янички, всі, як один, повернулися в їхній бік, очі в них зблиснули надією. А той,

що тремтів, раптом підбіг, простягнув жінці руку:

— З Новим роком вас!

Вона з ненавистю відштовхнула простягнену руку, знову вчепилася в молодика:

— Пішли додому!... Ходім!...

І стільки сили було в її руках, що молодик крок за кроком став відступати назад. Здавалося, вона його відриває від чогось липкого і темного.

— Не ходи!... Не ходи!...

Їй уже вдалося дотягнути його майже до рогу будинку, ще кілька кроків — і вони зникли б, як раптом широко відчинилися двері горілчаного відділу, і молодик, весь здригнувшись, щосили рвонувся назад. Вирвався, вдарив її по руках, вскочив у відчинені двері.

Жінка вже й не пробувала його зупинити: заридала, припавши до цегляної стіни. Від того плачу, того стогону здригнувся, здається, й будинок, тільки не люди, які намагалися пошвидше проскочити мимо. П'янички ж, всі, як один, потяглися до дверей, із яких ось-ось мав вийти молодик...

Я не витримав, подався геть, щоб не бачити жінку, не чути її плачу. Все в мені переверталось од жалю, але що я міг зробити, чим її втішити? Скільки отаких людських трагедій відбувається щоденно в нашому місті, і ми безсилі їх пригасити.

А плач, розпачливий отой плач, переслідував мене до самої аптеки.

Взяв ліки, повернувся додому іншою вулицею: мені здавалося, що та жінка й досі ридає під гастрономом.

Вдома розповів про все це за вечерею.

— І ніхто не підійшов, не допоміг його зупинити?

— Ніхто. Всі проходили мимо. Пошвидше, наче боялися, що вона їх покличе...

— І ти теж стояв і спокійно дивився?

— А що він один міг зробити? — заступилась одразу ж матуся. — Ти хотіла, щоб забрали в міліцію?

Я, ображений, підвівся, вийшов із кухні.

Найбільше образився за оте слово — "спокійно". "Спокійно дивився!" В мене й досі в грудях пече від того плачу, а вона: "спокійно"!

Аж задихнувся від несправедливого докору.

Так, дивився, бо не міг не дивитись, але що я міг зробити?

Я один супроти отого напівбожевільного? Накинувся б із кулаками, такого ніщо не зупинить, і все справді скінчилося б міліцією. І невідомо ще, що сказала б ота жінка, коли б її запитали, хто винен. Бо вона мати, насамперед мати, яка завжди захищає свого сина.

"То ти хотіла, щоб я попав до міліції? Щоб острамився на весь Київ?"

Майже ненавидів дружину.

"Любов? — думав похмуро. — Яка там любов! Тільки чужого можна було отак запитати!"

А водночас підсвідомо, незалежно від мене, ворухилось інше. Якось наче провина

перед отією жінкою. Міг би хоча б збігати в міліцію, якщо сам не насмілився...

"Ну й збігав би, ну й що б їм сказав? Ідіть заберіть у матері сина? Чи одберіть у нього горілку? Чи розженіть отой гурт п'яничок, який з вечора у вечір збирається під гастрономом? Міліція що, не має очей, не бачить сама, що там робиться? Та й чи має право їх затримувати, поки вони ще тверезі? Тож хто б мене там послухав?"

Ліг спати окремо, на вузькій канапі. Ця канапа багато що могла б розповісти. Про безсонні ночі, невтішні думки. Рятівний острівець у сімейному морі.

Не спалося. Все думав про жінку, лунав її плач. Бачив її схилену голову, і такою гнітючою розпукою віяло від її постаті, таким горем невтішним, що оце зірвався б і побіг, коли б міг їй чимось зарадити.

Ось вона перестає врешті плакати... Ось вона йде додому... Заходить у порожню квартиру, що віє пусткою, і, не вмикаючи світла, безсило сідає на стілець. В неї більш не лишилось нікого, в неї був лише син, єдина втіха, єдина надія, єдине світле віконце в житті...

Але що я можу зробити для неї? Свого найкращого друга не зміг зберегти. А тут чужа, випадкова людина. В мене наче щось болісно клацає, і я думаю вже про Максима.

Про Максима, Діну й Острів.

III

За нами йдуть жінки й чоловіки з вінками. Вінків набралось стільки, що ледь вмістилися в автобусі, всю дорогу до кладовища густо пахло хвоєю — цим неодмінним запахом смерті, а чорні й червоні стрічки проголошували останню данину покійникові. Максим лежав мов іще довший, ніж був, він наче впирався ногами в край домовини, а його набрякле обличчя було таке незнайомо-відчуждене, що я з трудом упізнавав свого найкращого друга.

Мені весь час здавалося, що ми веземо не Максима.

Сумна мелодія б'є нам у спину, штовхає вперед. Кінчаються пам'ятники, кінчаються свіжі могили, хлопці, що несуть домовину, завертають до ями, обережно опускають небіжчика на свіжий горбик землі. Голосно, наче прокинувшись, схлипує Діна, дочка й невістка одразу ж припадають до неї, зять щось тихо до них говорить, мабуть, втішає, Максимів же син, Вадим, весь час оглядається сердито й зацьковано, і обличчя його мокре від сліз.

А я дивлюся не на них, навіть не на Максима: недалеко від нас, глушачи музику, діловито гуде "Беларусь". Ланцюжок свіжих ям простягнувся від нас аж до трактора, огорнений сизим димом, він запопадливо копає чергову. Кладовище в наш індустріалізований вік відмовилось од ручної невдячної праці, перейшло на потік, покійників тут швидше не ховають, а садять, наче картоплю, в оці наперед заготовлені ями, й щось блюзнірсько-знущальне в безперервній гуркоті, підніманні-опусканні ковша екскаватора. Музики, наче збентежившись, перестають грати, гуркіт уже безборонно нависає над нами. Я розгнівано думаю, що можна ж зробити це вночі, а не вдень, шукаю очима розпорядника похорону, жінку в потворній шапці з кокардою,

схожою на міліцейську, наче вона кожного покійника спершу має заарештувати, затримати до з'ясування особи, а тоді вже дати дозвіл на похорон... Жінки, звичайно ж, немає, натомість є Василь, він уже непоквапом іде в бік трактора, а Петро, схилившись до мене, шепоче обурено:

— Як вони ще підйомний кран сюди не підігнали! Опускати покійників...

— Підженуть, не турбуйся, — відповідаю, не дивлячись на Петра: вся увага моя зосереджена на Василеві.

Він повільно підходить до трактора, відчиняє дверцята кабіни, щось, певно, говорить. Трактор гуде, як і гув, тільки ківш замирає над ямою. Потім Василь лізе рукою в кишеню, дістає гаманець, подає щось до кабіни.

Трактор, востаннє чмихнувши, вмовк. Василь так же непоквапом вертає назад.

Музиканти, наче отямившись, підносять труби до своїх замерзлих губів, похоронна мелодія знов терзає серце, а барабан болісно гупає в груди.

IV

— Антоне, я тебе прошу...

— Та кажу ж, що не будем!

— Якщо ти йому друг...

— Діно, от тобі слово: в рот не візьмемо!

— Гляди ж, у мене на тебе вся надія...

— З тобою Діна говорила? — поцікавився Василь уже на Острові.

— А з тобою?

— Говорила. Вона й Петра обробляла. Ти бачив, як вона весь наш човен обнюхувала?

Бідна Діна! Привела Максима під конвоем, а перед цим сама пакувала йому рюкзак, щоб він не поклав туди пляшку. Обнишпорила всі закутки в нашому човні, вдаючи, що їй просто цікавить, як ми на ньому влаштувалися (шлях же неблизький, поки дочахаємо, тиждень мине), навіть до мотора заглянула, не помітила лише десятилітрової каністри, що стояла на самому виду. Вірніше, помітила, навіть кілька разів переставила, але каністра мала такий невинний вигляд, що найдосвідченіший алкаш нею навряд чи й зацікавився б. Вся в мастилі, ще й пробка обв'язана брудною ганчіркою, каністра вже самим видом своїм збуджувала думки про пальне для мотора, а ніяк не для людини.

— Ви б її хоч витерли, — не витримала під кінець чепуруха Діна. — Подай-но ганчірку! — це до Максима.

Витирала каністру, а в Максима було таке невинне обличчя, хоч малюй з нього ікону.

І коли наш човен нарешті рушив і Дінина постать зникла за вербами, на нас усіх напав сміх. Ми реготали до сліз, до гикавки, а потім Максим, вигупуючи на каністрі, виконав свою улюблену пісеньку:

У тебе, Семеновна,

Юбка в клеточку,

Выполняй, Семеновна,

Пятилеточку!

Тарира-гоп-тирда, тарира-гоп-тирда,

Тарирарда!

Про цю каністру Максим подбав ще весною, коли Діна поставила умову: "Відпущу з вами Максима, коли ви поклянетесь, що там не будете пити".

Минулого року, коли ми відкрили цей Острів, Максим не зміг з нами поїхати: приймав у вступників екзамени. І потім усю осінь, і зиму, й весну, слухаючи наші захоплені розповіді, клявся-божився, що цього разу обов'язково поїде, що б там не сталося. Тож ще весною замовив знайомому слюсареві десятилітрову каністру. З нержавійки. Під спирт. Він же й дістав через якогось заочника десять літрів медичного спирту й залив прямо в човні, щоб не бачила Дінулька. А потім вимазав каністру в мастило.

Шість діб добиралися до Острова: спершу Дніпром, а потім Прип'яттю. Київського моря тоді ще не було й у помині. Дніпро широко й вільно ніс свої води в мальовничих берегах, ми пливли майже весь день, пристаючи до берега на ночівлю, щоб устигнути й риби наловити, і юшку зварити. Рибу ловили в основному Василь і Максим, вони щодня чаклували з підкормкою і принадою, лаштуючи численні снасті свої ще задовго до того, як ми ставали на ночівлю, вони наперед знали, де яка риба клюватиме, тільки ловили ту рибу по-різному. Якщо Василь мотався понад берегом, вишукуючи найздобутливіше місце, забирався часом за кілька кілометрів і повертався зовсім уже поночі, то Максим не ступав від човна жодного зайвого кроку: вже як де сяде, то й підйомним краном його з місця не зрушить! Сидітиме на одному й тому ж місці до самої темряви, хай і не буде жодного кльову.

Ми ж із Петром робили всю чорну роботу: збирали хмиз, готували багаття, чистили картоплю, а потім і рибу, варили юшку, розставляли посуд. В кожного була миска, ложка, виделка й кухоль. Кухоль не стільки для чаю, як для отієї рідини, що була в каністрі.

— Так що? — питав щоразу Максим. — Об по сто?

І йшов до човна: цю справу він не довірив би нікому. Зносив каністру на берег обережно й ніжно, як дитину. Наливав у чарку-мірку, пильнуючи, щоб на землю не пролилося й краплі, а потім уже розливав до кухлів.

— За Дінульку! — піднімали ми свої кухлі. — За Дінульку! — дружно цокалися металевими посудинами.

Випивали свої "об по сто" (в перекладі на звичайну горілку), і нас не мучила совість за обіцянку, дану Діні ще в Києві.

Бо ми тоді вже знали, що її не дотримаємо...

Та й що врешті-решт може статися з Максимом? Не алкаш же він, що впивається без упину й міри: п'є, як і всі, може, трохи частіше од усіх, може, не ляже, поки не прийме "вовнутрь", але ж іще ніхто не бачив, щоб він валявся на вулиці. Ніхто не чув, щоб од нього тхнуло на лекціях.

Раз, правда, попався, коли придбав "Москвича" і закінчив курси автолюбителів. То був чи не перший самостійний виїзд Максимів уже без інструктора. Піт лився з нього в три ручаї, він намертво вчепився в кермо і відривав одну руку лише для того, щоб переключити швидкість, перед кожним світлофором "Москвич" сіпався так, наче на нього нападали конвульсії, а кожного даїшника налякано об'їжджав, притискаючись до бровки й косуючи фарами. Поруч із Максимом сидів, звісно ж, Василь і, хоч він сам жодного разу не тримав керма в руках, не втомлювався керувати неофітом: "Не газуй, не газуй... А тут загальмуй", хоч саме тут можна було й не гальмувати. Максим бив щосили довжелезною ногою по педалі, машина вищала як навіжена, мене й Петра, що сиділи позаду, кидало вперед, а всі перехожі повертали в наш бік голови.

Нарешті ми зупинилися. Біля "гадючника". Це був справжній "гадючник", наспіх обладнаний у паркові, вони виростили в той час, як отруйні гриби, оті "гадючники", і, хоч часом прикривалися цнотливими вивісками: "Чайна" або "Кафе", "Росинка" або "Русалка", чаєм чи кавою там і не пахло, а тим паче — росою...

— Так що? — запитав багатозначно Василь. — Треба "обмити" машину.

Дружно вийшли з авто, посунули до "Росинки". Замовили по сто грамів коньяку і по двісті шампанського — запити. І ще по цукерці.

— Може, Максимові не треба? — засумнівався Петро. — Все ж таки за кермом...

Максим одразу ж ухопив свою чарку, а Василь заспокоїв:

— Нічого від ста грамів не буде!

Випили коньяк, запили шампанським. Жуючи цукерки, потяглися до машини. Максим сідав у свого "Москвича", наче складався.

— Хіба тобі "Москвича"? — сміявся Петро. — Тобі "Ікаруса" треба було купувати.

І справді: Максим сидів у "Москвичі", зігнувшись, як у сірниковій коробці.

— Так що? — запитав багатозначно Василь, коли під'їхали до чергової "Росинки"...

До третьої так і не доїхали: зупинив даїшник. Молоденький сержант, настільки серйозний, що зразу видно було: це його перше чергування. Козирнув, відрекомендувався, зажадав документи. Максим, одвертаючись, щоб не дихнути на нього (набув досвід із Дінулькою), подав права і техпаспорт.

— Громадянине, ви порушили!

Забрав права і талон.

Ми вже гуртом, я і Петро, стали відпрошуватися. Говорили йому, що Максим не пив нічого міцнішого, окрім шампанського, та й то лише сто грамів, що це його перший виїзд на щойно придбаній машині, — невже він зіпсує усім нам свято?

— Він більше не буде! — обіцяв за Максима Петро. — До рота більше не візьме!

Сержант лишався невблаганним:

— П'яний за кермом — злочинець!

— Та який він злочинець? Подивіться на нього! — Максим стояв як у воду опущений, на його добре обличчя спливала провинна посмішка. — Ви нас пробачте для першого разу, більше ніколи не будемо!

А сержант уже ховав Максимові документи до своєї сумки.

І тоді озвався Василь.

Досі він стояв — ні пари з вуст. Стояв з таким виглядом, наче це все його й не стосується. Від його статурної постаті віяло якоюсь аж нудьгою, наче він от-от не витримає й запитає з досадою: "Ви ще там довго будете теревені розводити?" Тепер же, коли ми в безнадії замовкли, він покивав міліціонерові пальцем:

— Товаришу сержант, підійдіть!

І щось таке було в усій його постаті, що сержант, стелюючи про всяк випадок плечима, підійшов.

— Ви знаєте, у кого ви забрали права? — поцікавився Василь.

— Яке це має значення? — відповів сержант задерикувато.

— Має. Має, голубчику. Ви заочно вчитесь?

— Звідки ви знаєте?

— Знаю. Я все, голубчику, знаю... А от він, — кивок у бік Максима, — викладач. Та не просто викладач, а професор (Максим був доцентом). Доктор наук (Максим був кандидатом). І ви таку людину посміли назвати злочинцем, забрали у неї права! З якими ж очима ви прийдете здавати йому екзамени?..

— Навіщо ти йому все те казав? — спитав Максим, коли ми рушили далі. В нього був такий вигляд, наче розболілися зуби.

— Що казав? — поцікавився невинно Василь.

— Про доктора й професора.

— А як же інакше? — здивувався Василь. — Його тільки доктором і можна було пройняти. Учись жити, немовлятко! — і поблажливо поплескав його по плечу.

— Як ти взнав, що він — заочник? — поцікавився Петро.

— Вирахував, — відповів коротко Василь. — Майже всі молоденькі міліціонери заочники.

Після цього випадку Максимові лишалось або кинути пити, або не водити більше машину. Він вибрав друге. "Москвича" з того часу водив син. Діну ж удалося переконати, що окуляри й машина — речі несумісні. Втомляться очі, недовго й до аварії.

На шостий день ми дісталися до місця.

Острів вплив назустріч білим дивом, зеленою казкою, і в нас у трьох, що вже були на ньому, стрепенулися серця. Максим же, побачивши Острів, лише сказав:

— Да-а, братці-кролики... — І не додав більше нічого.

Мотор у нашому човні задзвенів, заспівав, човен сам рвонувся уперед, розсікаючи воду, він мчав прямо на Острів, ми не могли відвести од нього очей.

— Давай прямо туди, — скомандував Василь, хоч Петро, який сидів за кермом, і без нього спрямував ніс водяного нашого коника до високого піщаного берега. З розгону човен вискочив майже до половини з води, зарипів, засичав під днищем перемитий пісок, мотор востаннє чмихнув і вмовк. І тиша, одвічна, ніким не потривожена тиша, знову зімкнулася над нами.

Без шуму, без плюскоту, без жодного звуку, обтікаючи острів, неслась мимо вода.

Вона здавалася такою густою, що встромиш весло — і воно так сторчма й попливе, — скляна маса невпинно проносилася мимо, і в тому русі одвічному, в тій нереальній наповненості було стільки могутньої сили, стільки невичерпності, що подих забивало у грудях. Де її стільки береться? Яке величезне джерело весь час живить її — століттями, тисячоліттями, день у день, ніч у ніч, мить у мить? Чи не з самого серця Землі вона витікає і туди ж повертається знову в вічному своєму кругообігові?

А вгорі так же безшумно пливли білі хмари. І лагідно всміхалося призахідне сонце. І завмерлі дерева на Острові, і густі прибережні кущі верболозу дивилися зачаровано у воду, не звертаючи ніякої уваги на чотирьох зайд, що припливли з чужого їм світу. Чужого, а може, й ворожого.

Притихлі, просякнуті якоюсь урочистістю, якимось подивом перед величною цією красою, ми довго сиділи у човні, і тиша входила в нас, і ми входили в тишу.

— Да-а, братці-кролики, — повторив знову Максим: обличчя його розчервонілось, очі зволожились.

— Сподобалося? — спитав ревниво Василь (це він минулого року вибрав оцей Острів).

— Питаєш!

— Виберешся з човна, побачиш не те! — пообіцяв хвалькувато Василь. — Ану, годі сидіти, давай вивантажуйся!

І ми весело й дружно взялися до роботи.

За годину вже були нап'яті два намети, вкопаний стіл і дві лавки. Василь із Максимом одразу ж побігли вудити рибу, а ми з Петром узялися готувати вечерю. Весело палало багаття, кипів у казані куліш, густий м'ясний дух лоскотав наші ніздрі: на радощах заради такої okazji ми вбухали в той куліш три банки яловичини. Вечеряли все в тій же зачарованій тиші, при світлі багаття, і навіть традиційні сто грамів не розв'язали нам язика, ми відпочивали душею і тілом од вічного неспокою великого міста, від його цілодобового гамору, що були ним отруєні, — ті неспокій і гамір зараз виходили з нас, немов чад, а натомість вливалася така свіжа прозорість, що хотілося застогнати од насолоди. Великі, якісь аж не схожі на ті, що над Києвом, зорі тихо дозрівали над нашими головами, а небо напиналося ласкавим шатром. Багаття, потріскуючи, омивало нас яскравим вогнем, земля дихала приємним теплом, десь поруч неслася невпинно вода, обтікаючи нас із обох боків, і ми були зараз причетні до того вічного руху.

— Да, братці, — порушив нарешті мовчанку Максим. — Для таких вечорів варто жити на світі.

Розійшлися пізно, десь аж опівночі. Я спав з Максимом, Петро з Василем. Полягали, не закривши намети, — тут навіть комарі не кусали. Максим одразу ж заснув, під головою у нього була каністра із спиртом, а вже зверху — подушка. Він і на Острів ступив, притискаючи до себе каністру, я був переконаний, що коли б під час плавання сталася аварія і човен став би тонути, то перше, що вхопив би Максим, була б каністра із спиртом... Максим одразу ж заснув-захропів, але це не було те сказане

хропіння, з гучним підвиванням, з розбійницьким посвистом, яке так тебе вимота протягом ночі, що ти встанеш уранці як після важкої хвороби. Максим хропів делікатно і ніжно, хропів, немов наперед вибачаючись, це скоріше й не хропіння було, а муркіт — так муркоче ситий, вдоволений кіт, пригрівшись на колінах у господаря. А мені чомусь згадалася Діна і оті її прощальні слова, оте прохання не пити, і мене стала мучити совість, а водночас я себе заспокоював, що хіба ж ми п'ємо, так, по сто грамів, та й то лиш увечері, щоб спалося краще та не чіплялися ніякі хвороби: Максим навіть грип лікує горілкою з перцем і часником. Готує таку пекельну суміш і каже, що всі мікроби й віруси одразу ж і скручуються.

Тож хіба ми п'ємо?

І під муркіт Максимів засинаю з чистою совістю.

Я таки добре заспав: коли вийшов із намету, сонце зависало вже на деревах. Віяв легенький вітерець, гойдав верховіття дерев, і сонце гойдалося разом — ніяк не могло нагойдатися. Довкола сяяв, горів, переливався веселкою росяний густий килим, що вкрив весь наш Острів, а повітря лилося таке, що можна було задихнутись... Од нашого намету до найближчих кущів було вже прокладено слід, наче хто поміряв довжелезною міркою. Так ступати міг лише цибатий Максим, слід чорнів у траві посеред роси, я одразу ж тим слідом і пішов. Обережно ступаючи, підкрався до кущів і одразу ж побачив Максима.

Він сидів на високому березі, над тихою заводдю. Трохи далі неслася густа течія, там вона спліталася в джгути, закручувалася в неспокійній спіралі, а тут ледве рухалась, і поплавки од двох вудок стояли на місці. Максим сидів непорушний, застиглий, з головою поринувши в рибальську нірвану, і сонце безборонно гуляло по його довгій оголеній спині. Максим був лише в трусах, він, мабуть, як схопився, так і вийшов з намету, і я, хоч давно уже звик, здригнувся, глянувши на його тіло. Побите, посічене, в суцільних шрамах, малих і великих. Здавалося, що в минулій війні він переймав усі осколки та кулі, щоб не дісталися іншим.

Як я не стерігся, Максим швидше шкірою відчув мою присутність, бо не здивувався ніскільки, обернувшись. Приклав до губів пальця, поманив таємниче до себе.

Затамувавши подих, я підійшов.

— Дивись, — прошепотів Максим. І показав туди, де лежали поплавки.

Вода була така чиста й прозора, що здавалося, поплавки висять у повітрі. Все підводне царство було видно в тій прозорості, весь утаємничений світ. І водорості, що хилитались, і чистий-пречистий, наче з сонячних променів висіяний на дно річки пісок. І над тим піском, ліниво ворущачи плавниками, застигли великі рибини. Бачив їх так, наче тримав у руках. Ритмічно ворущачи зябрами, рибини весь час стояли на місці, вони навіть не ворухнулись, коли я нахилився над водою, щоб краще їх роздивитися, луска на боках переливалася золотом, а спини були чорні, наче смола, плавники червоні, як жар.

— Дивись, — прошепотів знову Максим і, взявши до рук вудлище, підняв над головою поплавки, тихенько повів волосінь у бік однієї з рибин. Мені було видно, як

гачок із поплавком поплив-поплив понад дном та й ткнувся легенько в ніс найбільшій рибині. Рибина навіть не поворухнулася. Вона так і стояла з черв'яком перед носом, і на тупій морді її було стільки чисто людської зневаги, що я не витримав і розсміявся:

— Ти б їй ще сто грамів налив. Може, хоч тоді клюватиме.

— Клюватиме, де вона дінеться!

Я постояв ще трохи, дивлячись на сонних рибин, потім ехидно спитав:

— Знову готувати тушонку? — Вчора вони теж повернулися впорожні.

— Зачекай, ще клюватиме!

— То я пішов!

— Іди, — сказав Максим, не відриваючи погляду од поплавків.

Ми, мабуть, їли б таки на сніданок тушонку (ні в Максима, ні в Василя жодного разу не клюнуло), коли б не бакенщик Миколай, знайомий нам ще з минулого літа. "Ми люди дробненькіє", — сказав якось він, і справді, чи то ґрунти понад Прип'яттю, чи бульба, яку вони в основному споживали, чи ще якась незнана причина, тільки навіть Петро здавався велетнем поряд із людом місцевим. Миколай же й зовсім скидався на підлітка. І весь він був наче вимочений у прип'ятських водах, висушений на білоруських вітрах, бо тут народився й виріс, тут постійно і жив, зріднившись з рікою настільки, що розумів кожен шелест на ній, кожен сплеск і знав кожну рибину.

Ми особливо подружилися з ним після одного випадку.

Якось Миколай поскаржився на радикуліт, що допікає, та й дивно було б, коли б його і не мав: адже цілий рік брѳохався на річці. Що робота така, а що й заповзятий рибалка. Василь тут же сказав, що радикуліт — це не подарунок, сам з ним намучився, все на світі перепробував, поки дістав рідину у Німеччині: два рази помажеш, де й дінеться! Як і називати, забудеш. Та й, розщедрившись, виніс із намету флакон, повний маслянистої рідини:

— На, нехай жінка помаже.

Подякувавши, Миколай одразу ж від нас і поплив: нетерпеливилось, мабуть, спробувати ліків.

Другого дня він, як обіцяв, не з'явився. Не появився і третього й четвертого дня. Приплуганився аж на шостий день і мав такий вид, наче з нього здерли всю шкіру.

— Ну, як, Миколай, допомгло?

— Ой, допомгло!

За вечерею він розповів, як лікувався. Роздягнувся, ліг на живіт, а жінка всю рідину до краплі останньої й вилила йому нижче спини. Вилила, ще й по спині розляпала...

Миколай лежав рівно дві секунди, а потім зірвався на ноги. Кулею вилетів із хати (була вже ніч). Помчав, як здичавілий кінь, не шукаючи стежки-дороги. Де бігав, не пам'ятає, тільки вже під ранок опинився над Прип'яттю, скочив спрожого у воду. Брів проти течії, і вода за ним аж кипіла.

— А жонка моя всю ноч над вядром із вадою прасідела. Руку дяржала... Ой, лікарство! Ой, лікарство!..

Після того випадку став щодня до нас учащати. Ще не встигнемо й очей продерти,

а вже Міколая дзвінкий голос:

— Пьотр, ходь сюда! — Звав найчастіше Петра, може, тому, що Петро був серед нас найнизькоросліший. — Лові! — І кидав з човна пару, а то й більше рибин. Шуку кілограмів на три або соменка метрового. Чи судаків товстоспинних. Іншу рибу, плотву там чи окуня, не вважав і за рибу. "Мусор!" — казав.

Тож би ми їли на сніданок тушонку, якби не приплив Міколай. Він ще вчора нас упізнав, як ми пропливали, але не провідав, щоб не заважати. Сьогодні ж появився як на світ народився: сатинова нова сорочка, штани-галіфе, хромові чоботи.

— А я вас ужо місяц виглядиваю!

Поручкався зі мною й Петром (Максим і Василь на риболовлі) — і до човна.

— Глядіте, што я вам привьоз! — І піднімає більшу від себе рибину.

— Оце так сомище! Де ти такого впіймав?

— А в раце, — кивнув на воду недбало. — Пьотр, дяржи!

Петро бере величезного сома, тягне нагору. А Міколай сідає в човен, вдає, що запускає мотора. Ніколи не напрошувався на обід чи вечерю, хоч йому не стільки цікаво було обідати-вечеряти, скільки посидіти з нами. Послухати, що "вумние люди" говорять. В уяві Міколая всі мешканці Києва були якщо не міністрами, то вже напевно заступниками або професорами.

— Куди ж ви? — зупиняю його. — Зачекайте, поснідаємо разом!

— Спасібочка, некогда, — відмовляється він. — Нада бакени праверіть. Няхай потом.

Ну "потом", то й "потом"! Проводжаю поглядом Міколая, поки він і зник за вигином річки, піднімаюся до Петра. Той уже встиг почистити сома, дістає саме нутроші.

— Глянь, щука! — дивується Петро. — Та здоровенна! Як він її й ковтнув! — Витягає свіжу-свіжісіньку щуку, мацає надутий живіт. — Ця щось перед смертю ковтнула. — Розрізає живота, і звідти вивалюється окунь. — Оце так! — дивується щиро Петро. — Точнісінько люди. Ковтають одне одного, аж виляски йдуть.

— А ти багатьох проковтнув?

— Я? Що — я? — блимає на мене Петро. — Я б, може, й ковтав, та боюся, що швидше мене проковтнуть. А от мій начальник... Ковтне й не подавиться. Трьох цього року вже з'їв. Боюся, що скоро й до мене черга дійде.

— Нічого, знайдеться хтось і на твого начальника, — втішаю Петра.

— Знайтися то, може, знайдеться, та щоб не було запізно. Щоб не довелося ковтати разом зі мною.

Отак, жартуючи, розбираємо рибину. Відділяємо вусату голову: голова піде на юшку, решту ріжемо на кусні, щоб смажити. Смажити заходжується Петро, в нього це виходить найкраще: дістає дошку, борошно, сіль, пляшку олії. А я заходжуюся коло юшки. Набираю піввідра води, вішаю на багаття, потім чищу картоплю, мию пшоно, шукаю в ящиківі спеції.

Згодом дух над нашим табором іде — язика проковтнеш. Булькоче, доварюючись, юшка, голова сома то сплива, то пірнає на дно, і очі в неї вже не чорні, а білі,

шкварчать на сковороді шматки сомини, беруться ніжно-рожевою шкіркою.

Упоравшись, накриваємо на стіл.

— Форма номер один! — командує Петро.

Я біжу до намету, скидаю із себе весь одяг, аж до трусів, в'яжу на шию шмат мотуза. Налигач — не налигач, а щось подібне до нього. Петро теж виходить із намету роздягнений, тільки на шиї у нього не мотузок, а ганчірка. Це — наша форма до сніданку, обіду й вечері.

Ще минулого року, ледь приставши до Острова, Василь оголосив:

— Щоб не було самозванців, губернатором буду я!

І того ж вечора урочисто зачитав перший рескрипт:

"Пункт перший: під страхом смертної кари забороняється приводити на Острів дівчат, а тим паче — жінок.

Пункт другий: хто ходитиме по острову в трусах, той стильяга і піжон.

Пункт третій: щоб не втрачати джентльменського виду, до столу обов'язково сідати в краватках".

З реготом ми затвердили всі три пункти і неухильно дотримувались їх протягом перебування на Острові. А оскільки ми з Петром не запаслися краватками, то я змайстрував щось подібне з мотузки, а Петро — з ганчірки. Лише Василь пов'язував щоразу розкішну закордонну краватку.

— Клич тих дармоїдів! — каже Петро.

Йду за Василем і Максимом. Максим як глянув на мене, ледь не звалився у воду:

— Ти що, зовсім той? — показує пальцем на скроню.

— Пункт номер три — парадна форма до сніданку. Забув, як розповідали? Так що шукай краватку.

— Знайду, — каже, пересміявшись, Максим. — Обов'язково знайду. По рибу прийшов?

— А що, упіймав?

— Ось! — із гордістю показує на величенького окуня, що застиг на кукані під самісіньким берегом.

— Жалко, — кажу якомога щиріше. — Не знали, що ти впіймав таку рибину: юшку б варили. А так доведеться давитися тушонкою.

— На обід зварите, — втішає Максим. — Може, Василь що впіймав.

Ідемо до Василя. Біля нього теж плаває прив'язаний окунь. Як змовились!

— Що впіймав? — питає ревниво Василь.

— Окуня, — відповідає Максим. — Отакенного! — і відміряє на своїй довжелезній руці вище ліктя.

Василь не йме віри, хоче піти подивитись, але я протестую: охолоне сніданок.

Підходимо до столу. В Максима й щелепа одвисає від великого дива: на столі — гора смаженої риби, у відрі парує юшка.

— Це що? — питає приголомшено.

— Риба, — відповідаю якомога байдужіше. — Сом.

— Сам бачу, що сом! — вже сердито Максим. — Де взяли?

— Упіймали.

— Хто?

— Он Петро. — І Петро стоїть, опустив скромно очі. — Це, мовляв, нам не первина.

І тут усе свято псує нам Василь. Уже встиг переодягнутись (а вірніше — роздягнутись) у парадну форму і підійшов до нас із яскравою краваткою на шиї.

— Так, маємо рибу, — каже, потираючи руки. — Миколай привіз!

Ми з Петром моргаємо так, що вітер іде, але Василь нас зараз не бачить: уся його голодна увага прикута до риби.

— Який Миколай?

— Бакенщик. Ми ж тобі розповідали про нього, — остаточно "продає" нас Василь.

— Чорти! — лається Максим. — Бісові діти!.. Попросите спирту!

— Одягайся у форму! — наказує Василь.

— Зараз одягнуся... Я вам зараз одягнуся! — Максим іде до палатки, і згодом звідти витикається вічко фотоапарата. — Зараз ви матимете... Вашому начальству на спомин...

Ми як обпечені кидаємося навікача.

— Ти що? Збожеволів! — кричить до Максима Василь. — Ану перестань клацати!

Снідали вже всі в трусах: Максим пригрозив, що фотографуватиме кожного, хто появиться голий. Він так і вийшов до столу з фотоапаратом на грудях. Виніс і каністру:

— Об по сто?

Ми всі відмовилися. Попереду жаркий день, зварить одразу. Кому цікаво проходити весь день із чавунною головою?

— Тоді з вашого дозволу...

Максим дістає свою мірку, odkриває каністру. Лле спирт, і в очах його ласкава увага. Він подумки наче аж облизується.

"А може, не треба, Максиме?" — ледь не виривається в мене. Згадую Діну, її слізне прохання не давати Максимові пити. Але як ти йому не даси? Зараз легше вирвати в нього здорового зуба, ніж одібрати уже повну мірку. Та й що я: приїхав сюди з ним щоденно сваритись? Псувати відпочинок? Он і Петро, і Василь вдають, що нічого особливого не сталося. Захотів випити для апетиту, хай собі й п'є на здоров'я. Не вп'ється ж! Тим більше на природі, на повітрі на свіжому.

— Будьмо! — піднімає мірку Максим. — Ваше здоров'я!

— Пий на здоров'я! — мимоволі виривається в мене.

V

Починаємо прощатись із Максимом. Всі належні промови були виголошені в ритуальному залі, де та сама жінка в жахливій шапці своїй керувала всім дійством. Добре поставленим голосом вона зачитала нам із папки щось подібне до анкети, в якій говорилося про те, коли і де Максим народився, де вчився, де і ким працював, про його нагороди, наче ми цього досі не знали. Зараз вона, мабуть, тим же голосом читає з тієї ж папки вже іншу анкету над іншим покійником, відміряючи йому частку офіційного суму, а ми, звільнені нарешті від працівниці бюрократичного чистилища, просто по-

людському підходимо прощатися з Максимом.

Діна, обхопивши труну, майже лягає на неї, припадає до покійника. Її усю тіпає, наче в пропасниці, хоч вона зараз і не плаче. Жодної сльозинки в спитих очах. Син і зять одривають її від Максима, і вона повисає на їхніх руках.

Плачучи, прощаються дочка і невістка. Валя дуже подібна до батька: в неї таке ж довгасте обличчя, чорні, завжди готові до усміху очі. Тепер вони червоні й заплакані.

Прощаються син і зять, прощаються родичі, що приїхали з далекого села, прощаються колеги Максимові, прощаємося ми, його друзі. Мене душать сльози, я щосили їх стримую, боячись заревіти, як дитина, та коли схилиюся до Максима — не витримую: сльози капотять на його скам'яніле обличчя, стікають по мертвих щоках.

Швидко цілую й відходжу, майже нічого за сльозами не бачачи.

Чую жіночий голос:

— Треба покрити, хай це зробить дружина.

Цікавість знову штовхає мене до могили. Ота непоборна цікавість, що навіть у найтрагічніші хвилини не полишає людину. Це ж буде й зі мною, отак же лежатиму і я, і так же схилиться наді мною моя вся в жалобі дружина. І ніжно, дбайливо накриє моє непорушне лице покривалом.

Мене знову починають душити сльози, я вже не знаю, кого більше жалію, себе чи Максима, я вже не можу дивитись, як Діна, накривши, поправляє невидимі складочки, ладна робити це вічно, лиш би не одбирали в неї Максима, і її знову відривають од труни, а Вадим все так же зацьковано і зло позирає довкола. "Що вам усім треба? Що вам тут треба? — говорить весь його вигляд. — Залиште нас тут самих!"

Над труною враз виростають чоловіки з товстими вірьовками й лопатами. "Віко! Подайте віко!" — прокочується натовпом, і червоне віко пропливає над головами.

Потім ми довго стоїмо біля заваленої вінками могили, жінки поправляють стрічки, щоб були видні написи, ця робота їм здається, мабуть, дуже важливою, чоловіки перемовляються стиха, а я врешті маю можливість накрити свою голову. Відчуваю болісну спустошеність, наче з мене вийняли частку мене й закопали разом із труною. Дивлюся безтямно на гору вінків, що покрили могилу, на великий Максимів портрет: Максим співчутливо усміхається з нього, Максим наче запитує: "Чого зажурився, собацюро?" — живий, він не терпів, коли хтось поруч сумував чи журився.

Василь бере мене під руку:

— Ходімо!

— Куди? — запитую його по-дурному.

— Ти що? — дивується Василь. — Пішли поминати Максима.

Він знає і зараз, куди йти, що робити. Все ще тримаючи мене під руку, веде до автобуса. А поруч з нами йде Петро, йде, вже не дивлячись, куди він ступає, і ноги його провалюються по коліна у сніг.

— Отак рано померти! — журиється він. — Йому ж не було ще й шістдесяти! — І на обличчі у нього — болісний подив.

Заходимо в автобус. Тут сидять ті, хто запрошений на поминки. Родичі, майже всі в

кожушках і кожухах, колеги Максима по інституту в дублянках і пальтах, хлопці, які несли домовину, Максимові ж, мабуть, студенти, в спортивних куртках та джинсах, знайомі по будинку, що з ними доводилося зустрічатись на іменинах чи святах, що їх так любив відзначати Максим. На переднім сидінні Діна з дочкою і невісткою, а поруч стоїть, наче охороняючи їх, Вадим. Таки же високий, як батько, стоїть, майже впираючись у дах автобуса.

Годилося хоч зараз підійти, висловити своє співчуття, бачив, як підходили до неї там, біля могили, цілуючи руку, але щось мене стримує, підказує: я не знайду, що сказати, а те, що скажу, прозвучить фальшиво, і я ніколи не прощу собі сказаного. Та й хіба є на світі такі слова, щоб висловити ними те, що хотів би сказати?

Автобус урешті рушає, кладовище з Максимом лишається позаду. Тепер воно ввійшло в наше життя, як уходить квартира близької людини. Серед сотень чужих, байдужих нам квартир.

— Отак, — гірко каже Петро, — живемо, живемо...

— Підвів нас Максим, — озивається Василь. — Я думав, що йому й зносу не буде. Ніколи ж на здоров'я не скаржився...

— А ти чув, щоб він на щось скаржився? — питає сердито Петро. — Він ніколи ні на що не скаржився!

Що не скаржився — це точно. "Як діла, Максиме?" — "На большой!" — Ще й палець великий угору. А в останній же час задихатися став. Підіймаємося разом по сходинках: "Постій, куди біжиш?" Стане, відхекається, витирає обличчя. Воно завжди в нього пітніло.

Чи хоч раз я порадив йому сходити до лікаря?

Не пригадую, може, й радив.

Та й що б допоміг йому лікар?

VI

— Пий на здоров'я!

Ми пробули на тім Острові двадцять три дні, і всі двадцять три Максим випивав тричі на день: вранці, в обід, перед вечерею. Перед вечерею вже разом з усіма, хоч мав я підозру, що Максим додає ще й у наметі.

— Що ви там у біса робили? — допитувалася сердито Діна, коли ми повернулися з Острова. — Не просихали, мабуть, од тієї горілки і днини?

"Од спирту, Діночко, од спирту", — хотілося сказати мені. Але я вчасно прикушував язика. Я не міг розповісти Діні, як Максим регулярно причащався тим спиртом, — що було — те було, і його не повернеш. Тож навіщо підкидати хмиз у багаття?

— В нього і руки он трусяться! І карт у руках не втримає. — Ми саме грали в преферанс: Максим здавав.

— І нічого не трусяться! — заперечив Максим. — Ти б краще, ніж бозна й що вигадувати, приготувала закусь.

— Тобі б тільки закушувати!.. Чорт ненаситний! І коли ти вже нею вп'єшся? Нащо ви принесли? — це вже до нас. — Хто вас просив?

— Ми ж тільки раз на тиждень, — пояснює Василь. — Цілий тиждень як прокляті працюєм. Треба ж душу одвести!

— А без горілки не можна?

— Хо, без горілки! — встряє до розмови Петро. — А з чим же, з кефіром?

— Чорти ви, чорти! — повторює Діна. Однак зводиться і йде на кухню готувати на "закусь".

— Умовили "тігру", — сміється Максим. Здає карти, а руки в нього і справді тремтять. Я дивлюся на ті руки, і мене вперше проймає тривога. "А що, як він і справді стане алкоголіком?" Що уже став, не смів навіть подумати. Пригадав, як на Острові Максим не розлучався з каністрою, як назюсюкувався, за його ж таки висловом, майже щодня, хоч завжди тримався на ногах, ноги були в нього мов позичені, тільки пітнів на лиці, умивався прямо потом, та ледь заплітався язик. І обличчя у нього під кінець аж набрякло. Все неспокійніше спав уночі, і я не раз просинався од його стогону. "Максime! Максime!" — "Га?" — обривається стогін. "Що в тебе болить?" — "Нічого!" Довго п'є воду, ніяк не може напиться, ще довше крутиться в постелі. А як тільки засне, знову починає стогнати.

Під кінець я вже його й не будив — звук.

А може, йому й справді треба сходити до лікаря?

"Здоровий, як віл, — сказав якомсь про Максима Василь. — Скільки він пропустив через себе тієї горілки — інший давно б уже згорів, а йому хоч би що. Я б давно на його місці загнувся!" — "Треба ж робити щось із Максимом", — сказав я, пам'ятаю, тоді; "З Максимом? А що ти з ним зробиш? Він швидше Діну покине, аніж горілку. До ста літ буде пити — нічого не станеться. То вже така, брате, конституція!" І я, заспокоєний, думав: "А може, й справді нічого не скоїться? Не він же перший, не він і останній..."

Прочиняються двері, Діна кличе в сусідню кімнату. Кидаємо карти, заходимо. Тут, на столі, засланому сліпучо-білою скатертиною, вже стоїть "закусь": оселедець, гриби мариновані, квашена капуста, огірки й помідори, тоненько нарізані ковбаса й шинка, шпроти, круто зварені, залиті соусом яйця. Ще й картопля парує у великій гусятниці. Порцелянові тарілки й тарілочки, ножі й виделки, крохмальні серветки — все блищить, усе сяє. Діна не може приготувати абияк, в неї рука не піднялася б поставити не вимиту до блиску тарілку, вона й квартиру прибирає щодня, мов перед святом, а Максим ходить у неї в таких сорочках, випраних та напрасованих, що навіть Василь йому заздрить. А зверху на всю оту розкіш ллється з кришталевої люстри м'яке розсіяне світло.

Максим критично оглядає стіл, невдоволено зауважує Діні:

— Не могла поставити ще менші?

Бо Діна, ведучи з нами безнадійну війну, дістає десь усе менші чарки.

Ось і зараз стоять на столі як наперстки: двадцять грамів не влізе.

— Пийте цими!

Максим мовчки йде до буфета, дістає інші, пузатіші келихи:

— Хай мої вороги ними п'ють, а я вгощатиму друзів!

Одчиняє холодильник, що сито муркоче, дістає з морозильника пляшку. Пляшка одразу ж укривається потом. Несе її побожно до столу.

У цей час дзвінок телефону, що в коридорі.

— Піди послухай, — каже до дружини Максим.

Діна виходить, Максим одкорковує пляшку, наливає повну чарку, похапцем випиває і знову налива, тепер уже не тільки собі, але й нам, а обличчя у нього наче в школярика, що зірвав недозволений плід.

Входить Діна, Максим ставить пляшку на стіл, швиденько сідає, щоб не дихнути на дружину, губи його покриваються маслянистою плівочкою.

— Вип'єш із нами горілоньки? — запитує Діну. Він ніколи не скаже: "горілка", "вино" чи "коньяк", а — "коньячок", "винце", "горілонька".

І Діна несподівано для всіх відповідає, що вип'є.

— Ти що?! — витріщається на неї Максим. Щоразу питає Діну, чи вип'є, наперед знаючи, що вона відповідатиме (скільки живе — до рота не бере):

— Труїться самі, а я ще хочу пожити!

— Так що, наливач?

— Наливай!

— Так ти ж не питимеш! — усе ще не вірить Максим. У нього таке зараз обличчя, наче йому, безбожникові з пелюшок, взяли та й показали живе втілення чорта. З плоті й крові. З копитцями й ріжками. За всіма науковими даними нечистого не може бути на світі, а він от: перед ним!

— Лий, чого дивишся?

— Ну й ну! — хитає головою Максим. Бере манюсінку чарку, але Діна одбирає її в нього, підставляє фужер:

— Лий сюди, годі розмінюватись!

— Земля завалилась, — бубонить Максим, виливаючи в фужер усю горілку. — Кінець світу настав.

— Ну, чого сидите? — питає Діна з таким розбійницьким виглядом, наче от-от закладе пальці до рота й свисне щосили. — За ваше здоров'я!

І перша піднімає фужер.

Не знаю, як інші, а я похлинувся горілкою. Похлинувся й закашлявся. І за кашлем не помітив, осушила Діна до дна свій фужер чи не осушила. Потім побачив: навряд чи ковтнула хоч краплю. Стоїть цілий-цілісінський.

— Чого не п'єш? — підозріло Максим.

— Вип'ю. Не надійся, тобі не залишу. — І, підстерігши, коли Максим одвернувся по "закус", вилила всю горілку під стіл.

Я сидів саме навпроти, так що все бачив. Та й ногам моїм дісталось: попала на черевики.

"Бідна Діна! — подумав про себе. — І ти хочеш отаким робом врятувати Максима?"

Потім склалося так, що ми не зустрічалися майже півроку. Василь поїхав до Африки: консультантом на будівництво заводу, Петра теж послали, не за кордон, тільки

на БАМ, і щотижневі посиденьки розпалися. Максим попервах дзвонив майже щоп'ятниці: "Друзяко, приходь! Пом'янемо хоч друзів", але я твердо дотримувався обіцянки, даної Діні. Перед Василевим від'їздом, коли ми востаннє зібралися — погладить дорогу, Діна впіймала мене в коридорі і довго просила не приходити до них, поки Василь буде в Африці... Не зустрічатись із Максимом.

— Дайте йому хоч півроку пожити без горілки! Якщо ви справжні друзі!

Я не образився, хоча міг би, звісно, образитись. Я розумів добре Діну, до того ж вважав її швидше за рідну сестру, ніж за дружину товариша: скільки разів, коли я ще жив без сім'ї, вона мене годувала й обпирала, скільки ночей я в них ночував — ішов, наче до рідного дому. Чи коли яка біда, яка неприємність — до Максима і Діни. В їхній квартирі вічно товклися люди, особливо студенти. Максим був не лише блискучим викладачем: аудиторії, де він читав свої лекції, були завжди переповнені, студенти, а особливо студентки, були просто-таки закохані в нього, недаремно ж Діна, перша красуня на курсі, вийшла заміж за аспіранта, що подавав блискучі надії. Максим був не тільки викладачем, а наче батьком усієї кафедри: студенти, та й викладачі, коли попадали в скруту, чомусь ішли тільки до нього, звірялися лише йому. Він ніколи не ставив двійки чи трійки — тільки четвірки й п'ятірки, і найостанніший ледар не міг довго витримати Максимового болісно-подивованого погляду: "Як же так, молодий чоловіче? Я ж на вас покладав усі надії... Знаєте, що ми з вами зробимо, — казав по паузі, — будемо вважати, що ви таки знали, а просто забули. Ідіть, пригадайте, а тоді вже приходьте". І "молодий чоловік" ішов і "пригадував", до сьомого поту "пригадував", а тоді приходив і відповідав, якщо не на п'ятірку, то на певну четвірку. "От бачите! — з насолодою выводив четвірку Максим. — Я таки не помилився у вас". Всі студенти були в його очах якщо не майбутні Ейнштейни, то вже Ньютони напевне. Він завжди когось із них опікував, піклувався про когось, а коли приймав удома заліки (траплялося, що хворів), то скільки б студентів не приходило, всіх запрошував до столу. З Максимової пам'яті ще не вивітрилися голодні роки студентські, повоєнні важкі оті роки, коли він, учорашній фронтовик, сів за парту з такими пісними супами і скупими пайками хліба, що весь час хотілося їсти, день і ніч хотілося їсти, навіть уві сні хотілося їсти, і недобрані в ті роки калорії відгукуватимуться впродовж усього життя. Тому Максим, хоч голодні роки ті давно вже забулися, просто не міг уявити ситого студента і завжди казав Діні: "Приготуй там щось". І садовив усіх студентів до столу. І Діна, як їй не важко було, хоча б раз йому за це дорікнула.

То як я міг не послухатися Діну? А тим більше на неї образитись?

Півроку розмовляв із Максимом лише по телефону, і якось випало так, що жодного разу ми з ним не бачились. Київ — не село, тут можна жити на одній вулиці й то раз на рік зустрічатися, можна жити в одному будинкові й місяцями не бачитись, а ми з Максимом мешкали не на одній навіть вулиці, а в різних районах, та й працювали не в одній установі: досить вагома причина не бачитись. Спершу мені нудно було без Максима, нудно й незатишно, мені часто не вистачало його, особливо коли було важко, я не раз собі думав: "Сходжу до Максима", але згадував обіцянку Діні і замість відвідин

набирав його номер: "Максиме, здоров!" — "Здоров, друже! Чого не приходиш? Ми з Дінулькою вже забули, як тебе й звати". — "Та знаєш, справи. Навалились — і вгору ніколи глянути!" Клав трубку, і легшало на душі: живе поруч друг, дорога тобі людина...

Отак збігло півроку, приїхав Василь, появився Петро, і ми збіглися: вже не до Максима, а до мене, на іменини моєї дружини. Максим тримав у голові всі іменини й хрестини, він перший же про них і нагадував: "Діна питає, коли нам приходити?" — наче не він, а Діна рвалася на ті іменини, і дружині моїй, яка не дуже любила гостей, хоч-не-хоч доводилося готуватися до сімейного свята. "Ви й котам скоро будете іменини справляти, — бурчала вона. — Вам лиш би випити". Я примовчував, щоб не будити в ній "тігру", я покірно крутив м'ясорубку, бігав у магазин по хліб, воду і оте, без чого й іменини не іменини, і все прикидав про себе, чи вистачить, чи не оскандалюсь. Бо й Максим уже цікавився, чи не забув про "пальне", цікавився в жарт, але уявляю, яке було б у нього лице, коли б на столі стояла тільки мінеральна водиця.

Потім дзвонила Діна — дружині.

— Діна просила, щоб не заставляв стіл пляшками, — казала мені потім дружина. Мала, мабуть, на увазі коньяк і горілку. — І щоб Максимові наливали поменше. Вона його біля тебе й посадить.

Не надіялася, мабуть, на Петра й Василя.

Настав вечір, стали сходитися гості: Петро і Василь зі своїми "тіграми" ("З вами хіба не будеш "тігрою!" — сказала якось Діна. — З вами й "тігра" схопить інфаркт". Ну, Діна — головна у нас "тігра", Діні видніше), останніми — Максим із Діною. Щось у лісі, видно, здохло, що прийшли вони останніми, завжди приходили перші, Максим ще з обіду починав квапити Діну, щоб не запізнитися та не прозівать першу чарку, а тут прийшли, коли час було вже й до столу сідати, і Максим був сердитий на Діну. "Посварилися, — розповіла мені потім дружина. — Діна його всю дорогу вмовляла не пити горілки... Нещасна Діна! — І, позбавлений логіки, чисто жіночий висновок: — Гляди, щоб і з тобою того ж не сталося!" — "Що я, впиваюсь?" — образився. "Поки що тримаєшся, а там хто його знає. Ваші збіговиська не доведуть до добра!"

Тут уже ми посварилися по-справжньому, бо я, звісно, не змовчав, сказав своїй половиноньці, хто вона і що вона, а вона мені відповіла, що спасибі за "подарунок" на іменини. Весь рік чекала, старалась... А я сказав, що її ніхто не просив старатись, і ще сказав, що я не кріпак, а вона не поміщиця — кудись мене не пускати... А вона мені... Та годі, хай йому цур, двоє дорослих, коли вони чоловік і жінка, в такі хвилини гірші за малих дітей: наговорять одне одному стільки, що потім вистачає на рік — пригадувати та аналізувати.

Тож Максим із Діною прийшли останніми, коли вже було час і до столу сідати, і як же змінився Максим за оці півроку! Як подався Максим за оцей час, що ми з ним не бачились! Згорбився ще більше (він і до того горбивсь, як усі високі люди, мов хотів здаватися нижчим), постарішав, збрезкнув. Появилися мішки під очима, червоні, запалені очі весь час сльозились, а обличчя набуло того землистого кольору, що його

накладає невігояна хвороба.

— Максиме, що з тобою? — мимохіть вирвалося в мене. — Ти часом не захворів?

— Спитай он у неї! — кивнув сердито в бік дружини Максим.

У Діни теж були червоні очі. Червоні й заплакані. Мабуть, таки сварилися дорогою.

Я, звісно, не став роздмухувати вогонь, що пригас перед дверима нашої квартири, — повів швидше до столу. Посадовив Максима, як і обіцяв Діні, поруч із собою. Отак я, отак Діна, а поміж нами — Максим. Максим невдоволено глянув на маленьку чарку, що стояла перед ним, скривився невдоволено:

— Це що, твоя "тігра" навчилась у моєї? — І вже до моєї дружини: — Ліно, ти що, не могла знайти меншої чарки?

— Не могла!

— Якби знав, що тут розучилися по-людському приймати гостей, то й не приходив би!

Дружина змовчала. А в Діни якась мука застигла на її схудлім обличчі.

Налили, поклали закуску, випили за іменинницю. Максим одразу ж став штовхати мене ліктем, показуючи очима на чарку: налий, мовляв, іще. Але Діна весь час пасла мене поглядом, і я не наважувався узятися за пляшку. Максим набурмосивсь одразу ж, сидів наче сич. До того, що йому поклали на тарілку, навіть не доторкнувся.

Мені було його жалко, та й увесь його вигляд, оце демонстративне невдоволення діяло всім на нерви, і я його непомітно штовхнув, кивнув головою на двері. Максим одразу ж ожив, в його очах спалахнула надія. Саме зайшла розмова, кому що снилось, і Максим, посміхнувшись притаманним йому усміхом, втрутився в розмову:

— А мені снилося, що я літав у космос здавати пляшки з-під горілки.

Всі розсміялися, до того несподіваними були сам політ і мета польоту, і найбільше сміялася Діна, рада, напевно, що Максим нарешті відтанув, а я, скориставшись тим сміхом, вийшов із-за столу, пішов швиденько на кухню, взяв гранчака, налив у нього горілку, відніс у туалет.

— В туалеті, — прошепотів, повернувшись, Максимові.

— Про що ви там шепочетесь? — спитала одразу ж Діна.

— Чоловічі секрети! — відповів Максим весело. — Вам, "тіграм", цього не пойнять!

Максимові, видать, вже нетерпеливилось побігти до туалету, але він ще кілька хвилин витримав, щоб приспати пильність Діни, потім із невинним виглядом вийшов із-за столу. Діна одразу ж пішла за ним попасом.

Вони довго не повертались. Потім я вже довідався, що саме в цей час у туалет пішла наша онука. А коли вона туди йде, то всерйоз і надовго. Тож Максим і стояв під дверима, вдаючи, що йому непереливки.

Повернувся з розгубленим виразом на обличчі. Наче його чимось поманили й обдурили.

— Немає.

— А ти за унітазом дивився?

— Не дививсь.

— Так за унітазом же вона!

— Про що ви все шепочетесь? — знов Діна.

— Ні про що! — вже сердито Максим. Звівся нетерпляче, одставив стільця.

— Ти куди?

— Туди ж!

— Що це тебе розносило?

— Розносило!

Пішов із кімнати. Діна за ним: за голкою ниточка.

Цього разу Максим повернувся іменинником. Обличчя розгладилось, очі блищали. Сів і одразу ж накинувся на їжу. Діна не знала, що й подумати, в неї ворушилася підозра, вона все допитувалась:

— Признайся, ти йому давав горілку?

— Яку горілку? — відповідав якомога ширіше. — Ти що, не бачила?

— Так я вам і повірила! — А бачив по її очах, що повірила, що хотіла повірити, бо вже повеселілою сіла за стіл, коли подали печиво й торт, каву й чай. І Максим, як завжди, був дотепно-веселий, і вже не дувся на Діну, не псував і гостям, і господарям настроїв. І, прощаючись, цілувався міцно зі мною:

— Бувай здоровий, друже!

VII

Виїджаємо на вулицю, де стоїть Максимів будинок. Скільки я її попоміряв! Сотні, тисячі разів — і все до Максима, на збіговиська наші. "Здоров, Антоне! Що сьогодні робитимеш?" — "Та начеб нічого", — наперед уже знаючи, що він зараз скаже. "Тоді чеши до мене, будуть Василь і Петро. Попроси свою "тігру", щоб одпустила тебе з ланцюга". Він і дня прожити не міг, щоб когось не запросити до себе. Ну, а коли вже субота чи тим більше неділя... "Ти ж дивися не запізнюйся!" — "Та прийду!" — "Тоді — категорічним путем!"

Хто ж тепер мені буде дзвонити? Куди діватиму суботи й неділі?..

— Просимо до хати! — запрошує, виходячи з автобуса, Вадим. Очі в нього червоні од сліз.

В Максимовій квартирі всі двері навстіж, всі дзеркала позавішувані. У двох більших кімнатах — кабінеті й вітальні — столи густо заставлені пляшками і їжею. Ми заходимо до Максимового кабінету, тут усе нам знайоме, сто разів бачене, вивчене. І під самісіньку стелю — полиці з книжками і численні фото: Максим серед викладачів інституту, серед студентів, Максим на рибаловлі, Максим із Діною, Максим із дочкою і сином, з батьком і матір'ю, які давно вже померли, Максим молодший і старший, і геть зовсім юний Максим у кумедних, ще довоєнного взірця, окулярах із дротинками-дужками, Максим разом із нами, найвищий од усіх, і майже з усіх фото сяє життєлюбна Максимова усмішка.

А коли він не всміхався? Всміхався навіть тоді, коли йому дуже боліло. Немов боячись когось засмутити.

І тепер ще одне фото, таке ж, як і на кладовищі. У траурній рамці. Він і тут

усміхається, не зводячи з нас доброго погляду, він наче запрошує всіх сідати пошвидше до столу, де на чільному місці, якраз під портретом, стоїть одинока тарілка з повною чаркою. Ні ножа, ні виделки, тільки тарілка і чарка.

Перша чарка, яку йому не судилося випити...

Сідаємо до столу, тиснемося одне до одного — Максим зібрав сьогодні гостей із усього майже Києва та й поза КиєВьм, нещасній Дінульці його ледь знайшлося місце за нашим столом. Сіла й одразу ж зацікавилася. За неї господарюють дочка і невістка та ще якісь незнайомі жінки: припрошують накладати в тарілки, що є, наливати в чарки — пом'янути покійника.

Перший зводиться проректор інституту, в якому викладав Максим: молода голова, квадратні цейсівські стекла в дорогій імпортованій оправі, бездоганно пошитий костюм, добре поставлений голос. Говорить красиво і гладко, аж занадто гладко, щоб повірити в його щирий сум. Мені за нього незручно, я боюся навіть глянути в бік Максима на портреті, а жінкам, бач, подобається, жінки вже втирають сльози і схлипують, тільки Діна не плаче: дивиться на проректора, як дитина, незбливно, так дивиться, наче чекає, що от-от він скаже, як їй далі жити без Максима. І чи варто жити взагалі.

— Пропоную вшанувати пам'ять кращого викладача нашого інституту, — завершує свій виступ проректор.

VIII

— Антоне, треба щось робити з Максимом!

Діна плаче не криючись, скорботно стулений рот обкидано чорними тінями.

— Ти з ним розмовляла?

— Розмовляла — язик опух від тих розмов. Тільки хіба ж він рідну жінку послуха! Доп'ється, що виженуть з інституту, уже й так поповзло, що Максим — алкоголік...

— Ну який він алкоголік, — пробую втішити Діну. — Максим — нормальна людина.

— Був би нормальним, якби не пив... Поговоріть із ним, Антоне! Ви ж його друзі!.. Хай полікується, коли не може так облишити. Сам же собі шукає погибелі.

Обіцяю, що поговоримо. Оце зберемось утрюх і прийдемо. Діна гаряче дякує, перестає плакати, всміхається.

— Обов'язково поговоримо. Ми йому позбиваємо роги!

— То приходьте, я вас чекатиму.

Того ж вечора покликав до себе Василя і Петра.

— Нічого з нашої розмови не вийде, — сказав одразу ж Василь. — Щоб Максим визнав себе алкоголіком? Та він скоріше з'їсть пляшку з-під коньяку! Даремні надії.

Але щось же треба робити з Максимом! Діна он уже сльозами спливла!

Василь тільки плечима стенає.

І тут вибухнув Петро. Ріжучи Василя злим поглядом.

— Ну й майстер же ти руки вмивати! Пілат!

— Я — Пілат? — буряковіє Василь. — Думай, що кажеш!

— Думаю! — рубає Петро. — Тобі наплювати на друга!

Замалим не дійшло до кулаків. Ледь їх помирив.

— Гаразд, підемо, — сказав похмуро Василь. — Тільки згадаєте моє слово: нічого з нашого походу не вийде.

В суботу зібралися, пішли. Вперше не брали з собою традиційної пляшки.

— А, друзяки! — зрадів нам Максим. — Діно, приймай іноземних гостей! — Обійняв, поцілував усіх по черзі — перегаром так і війнуло.

— Уже похмелився? — спитав сердито Петро.

— Було таке діло... Прихопили пальне?

— Буде тобі зараз "пальне"! — похмуро обіцяв Василь. — Заправимо — до Місяця вистачить!

— Діно, готуй гостям закусь!

— Зачекай, — обриває його Василь. — Спершу треба поговорити з тобою.

Бере Максима, трохи розгубленого нашим виглядом похмурим, незвичним, за лікоть, веде в кабінет.

Ми з Петром заходимо слідом.

— Щось сталося, хлопці?

— Сталось! Про це й поговоримо зараз.

Важка вийшла розмова з Максимом. І слухати не хотів, щоб кинути пити. А тим більше — лікуватись.

— Що я, алкоголік?

— Не алкоголік поки що. Але можеш стати алкоголіком.

— Як стану, тоді посилайте. В'яжіть — і в психіатричку!

— Ти вже зараз до психіатрички дозрів! — не витримав Петро. — Підійди до дзеркала та подивись на себе...

— Іди сам, якщо тобі припекло!.. Знайшлися святі.

— Беремо, тільки розум не пропиваємо.

— А я пропиваю?

— Скоро проп'єш. Одумайся, поки не пізно...

— Ну от що, — сказав нарешті Василь, — ми зараз підемо, а ти, Максиме, подумай... Подумай, Максиме! І поки не даси слово не пити щодня, ми до тебе не прийдемо. Ти мене знаєш, я слів на вітер не кидаю!

— Ну й не приходьте!

Розсердився, надувся, дивиться набік, на очах ображені сльози, і губи тіпаються. І так мені шкода... Так шкода зараз Максима, що серце болем заходиться! А разом і злість розбирає на його впертість. Розмовляли — наче з глухим!

— Пішли, хлопці! — зводиться Василь. І ми слідом за ним.

Виходячи з кабінету, оглянувся: теплилася надія, що Максим кинеться вслід: "Хлопці! Куди ж ви, постійте!" Все так же сидів, втупившись очима в стіну. В коридорі нас чекає Діна. Стояла, мабуть, весь час під дверима. Дивиться з такою надією, наче ми не люди — боги.

— До побачення, Діно! — навмисно голосно каже Василь. — Поки той чорт не одумається, ноги моєї у вашій квартирі не буде! Ти вже нас, Діно, пробач...

Вийшли — і день нам не день.

Максим не озивався кілька тижнів. Ішла у них там щоденна війна, Діна регулярно мене інформувала, до матері підключилися син і дочка, Максим збігав кілька разів із дому, повертався, ледь на ногах тримаючись, — наче на зло їм так упивався. Він кричав, що зовсім з дому втече, що всі йому тут вороги, що вони хочуть його з світу зжити, та врешті не витримав: пообіцяв, що піде лікуватися, тільки восени, після канікул. З'їздить востаннє на Острів, а тоді хоч і в петлю.

І Діна вже рада й цьому, Діна сама вже просила нас не говорити нічого Максимові, не дратувати його, чекаючи осені.

Прийшло літо, час відпусток і мандрів, ми знову вирушили на Острів: з нами пливла та ж десятилітрова каністра, наповнена спиртом, і Максим не висихав увесь місяць, прощаючись із "вольною волею". Ми стали побоюватися, що він не доживе до кінця відпустки, отут на Острові згорить.

Хотіли забрати каністру — Максим не віддав. Став носити її з собою на риболовлю, не розлучався з нею і вдень.

Повернувшись додому, сказав, що піде лікуватися, тільки не в Києві. І тільки не під час роботи. Дочекається зимових канікул, отоді й буде думати. Але тут уже ми гуртом напосілися на нього, видушили з нього згоду йти лікуватися зараз, взявши відпустку за власний рахунок. Василь пообіцяв навіть дістати Максимові путівку в кардіологічний санаторій, щоб ніхто не дізнався правди, хай пропаде та путівка, заради цього не шкода, і Максим нарешті погодився.

— Тільки не в Києві!

І тут я згадав про знайомого медика, з яким відпочивав три роки тому в санаторії і який працював у облздороввідділі. Ми тоді обмінялися адресами, запрошували один одного в гості, медик приїздив кілька разів до Києва, дзвонив, на більше не вистачало часу ні в нього, ні в мене, та й не було особливого настрою зустрічатися, ніщо ж нас не зв'язувало.

— До Львова поїдеш?

— До Львова?.. До Львова поїду.

— Тоді я беру це на себе.

У знайомого домашнього телефону не було, а службовий я забув записати: мав тільки адресу. Хотів написати листа, та хіба ж у листі все скажеш? Та й не мастак я писати листи.

До Львова дорога не близька — п'ятсот кілометрів з гаком, якщо поїздом, то щонайменше день і дві ночі: ніч туди, ніч назад, а день, щоб побувати у Львові; та за один день навряд чи й упораюсь, треба хоча б два дні, а хто мені їх дасть? Міг би, звісно, домовитись: узяти дві доби за рахунок майбутньої відпустки, та пожалів одривати дві доби, укорочувати відпустку, і так не встигнеш оглянутись, а вже й на роботу, тим більше що молодший син мав поступати в інститут, і дружина погрожувала, що нікуди мене не відпустить, поки наше дитятко не стане студентом. А тут ще світило відрядження до Львова, то й зовсім було б добре, разом і Максимову

справу залагодив би, і я тягнув і тягнув, відкладав і відкладав, чекаючи відрядження, та й довідкладався до грудня. Поки якось приїхала Діна і сказала, що вони більше не витримають, що Максим п'є-напивається щовечора по-чорному ("Все одно лікуватись!"), і якщо я не можу поїхати, то щоб дав їй адресу — вона поїде сама.

І я відпросився на два дні і поїхав до Львова.

Справу з Максимом вдалося залагодити буквально за кілька хвилин. Мій знайомий зняв рурку, набрав номер, з кимось переговорив і сказав: "Ну от, можеш привозити".

Їхав додому й радів за Максима. Вдома, не встигнувши і поріг переступити, одразу ж кинувся до телефону.

Озвалася Діна: Максим, мабуть, був уже в інституті. Голос у Діни був такий замогильний, що я одразу ж подумав: Максим знову напився!

— Діно!.. Діно, танцюй! Все в ажурі!

І тут Діна вибухнула риданням.

— Не треба плакати, Дінонько, все буде гаразд!

— Максим... по... мер...

Я так і застиг із похололою руркою.

IX

За проректором встає Василь. Якийсь час стоїть, бо за столом ще їдять, наче для того й прийшли, щоб наїстися. Чекає, поки перестають брязкотіти виделки й ножі, потім звертається не до нас, живих, — до портрета:

— Чи думали ми, Максиме, що ти нас так рано покинеш? — запитує він, і в запитанні тому і докір, і біль, і ще щось таке, що мені одразу ж перехоплює горло. — Чи думали ми, що отут будемо сидіти без тебе? — продовжує допитуватись Василь, і голос його вже починає тремтіти по-справжньому. — Я ж з тобою зустрівсь п'ять днів тому. На вулиці, біля оперного. Я ще тебе запитав: "Як житуха, Максиме?" І ти що мені відповів? "На большой!" Ех!.. — Василь уже плаче, і плачуть усі за столом. Навіть проректор.

Підіймалися ще: чоловіки, жінки, говорили, що годилося а таких випадках казати, і рідина в пляшках швидко всихала, а за столами ставало не по-похоронному гамірно, і вже чути було навіть сміх.

— Скажи ти! — штовхав мене кілька разів Василь.

А я все не наважувався. Боявся, що просто розплачусь, і все. І коли врешті зважився — заради Діни, яка хтозна-що могла про мене подумати, коли б я промовчав... Коли звівся нарешті, то рідина хлюпотіла в моїй чарці і ноги тремтіли.

— Мене наче винесли з бою, — сказав я, оминаючи поглядом Діну; ох, не дивись так на мене! Ковтнув сльози й додав: — Смертельно пораненого... — В мене й справді було таке відчуття, наче мене прошила куля навиліт. — Земля тобі пухом, Максиме!

Перехиляю чарку й не відчуваю горілки. Наче вода...

Згодом виходжу з-за столу: йду шукати Діну, яка кудись зникла. Маю сказати їй, як любив Максима, що він значив для мене. Переходжу в одну кімнату, в другу, заглядаю на кухню, де жінки брязкотять посудом, миючи, — Діни немає.

Знаходжу Діну у ванній. Сидить, заціпеніла, не усвідомлюючи, мабуть, де вона. Обережно примощуюсь поруч, обіймаю за плечі. І Діна мов підрубана падає до мене в обійми.

— Ой Антоне! Антоне! — стогне вона. — Не вберегла я Максима...

Як можу, її утішаю. Їй ніхто не закине, що вона не любила Максима. Дай боже, щоб кожна жінка так дбала про свого чоловіка. Кажу це зовсім щиро, бо все їхнє подружнє життя пройшло на моїх очах. А вона повторює, наче заведена:

— Не вберегла... Не вберегла... — І з таким відчаєм нелюдським, що в мене й серце холоне: — Краще б я замість нього померла!

А дзвони в мені гудуть і гудуть.

Гудітимуть, мабуть, довіку...